

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.14>

ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Данко В.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488

Бєлова М.В., Данко В.Й., Бєлов Д.М. Виконання рішень Конституційного Суду України: окремі доктринальні підходи.

Вказується, ключовою проблемою в діяльності Конституційного Суду України є забезпечення реалізації його рішень. Без вирішення цього питання неможливо гарантувати верховенство Конституції, принцип поділу влади та існування незалежної судової гілки влади як окремого інституту. Ігнорування рішень органу конституційного контролю підриває саму систему стримувань і противаг, авторитет Основного Закону та конституційний лад у країні загалом. Ці засади лежать в основі виконання рішень конституційних судів, метою яких є забезпечення конституційної законності. В Україні механізм реалізації рішень КСУ загалом уже напрацьований, проте є проблеми, пов'язані з невиконанням окремих його рішень протягом тривалого часу. Тому актуальним залишається завдання подальшого удосконалення цього механізму та його належного законодавчого врегулювання.

Автори стверджують, Україна вже напрацювала механізм виконання рішень Конституційного Суду. Проте ця система не є бездоганною, про що свідчить факт невиконання окремих судових рішень. Тому нагальним залишається питання продовження роботи з удосконалення існуючого механізму виконання рішень органу конституційної юрисдикції, закріплення його належним чином на законодавчому рівні. При цьому, на перший план виходить проблема якості такого виконання, для вирішення якої необхідно напрацювати критерії ефективності виконання судових рішень, що дозволять оцінити якість правових актів, які вводяться, та роботу відповідальних суб'єктів. Обидві окреслені проблеми безумовно потребують подальших ґрунтовних наукових досліджень.

Крім того, на думку авторів, слід звернути увагу, питання юридичної природи правових позицій Конституційного Суду України та критеріїв ефективного виконання його рішень залишаються категоріями, що взаємодіють, а, отже, потребують ґрунтового наукового опрацювання. В той же час, з'ясування юридичної сили правових позицій Суду ускладнюється відсутністю їх законодавчого визначення, певною складністю розуміння ролі та місця органу конституційної юрисдикції в системі державної влади. Водночас правові позиції мають нормативний обов'язковий характер, відображаючись в актах КСУ. Необхідність забезпечення їх незмінюваності впливає з принципів

правової визначеності та стабільності Конституції. Втім, можливість перегляду деяких правових позицій у зв'язку зі зміною суспільно-політичного устрою держави набуває актуальності.

Ключові слова: Конституційний Суд України, рішення Конституційного Суду України, виконання рішень Конституційного Суду України, правові позиції Конституційного Суду України, верховенство права, правова держава, ноормативно-правовий акт, Конституція, законність.

Bielova M.V., Danko V.Y., Byelov D.M. Execution of decisions of the Constitutional Court of Ukraine: separate doctrinal approaches.

It is indicated that the key problem in the activity of the Constitutional Court of Ukraine is ensuring the implementation of its decisions. Without solving this issue, it is impossible to guarantee the supremacy of the Constitution, the principle of separation of powers and the existence of an independent judicial branch of government as a separate institution. Ignoring the decisions of the constitutional control body undermines the very system of checks and balances, the authority of the Basic Law and the constitutional order in the country in general. These principles underlie the implementation of decisions of constitutional courts, the purpose of which is to ensure constitutional legality. In Ukraine, the mechanism for the implementation of the decisions of the Central Committee of Ukraine has already been developed in general, but there are problems related to the non-implementation of some of its decisions for a long time. Therefore, the task of further improvement of this mechanism and its proper legislative regulation remains relevant.

The authors claim that Ukraine has already developed a mechanism for implementing decisions of the Constitutional Court. However, this system is not perfect, which is evidenced by the fact of non-execution of individual court decisions. Therefore, the issue of continuing the work on improving the existing mechanism for implementing decisions of the body of constitutional jurisdiction, securing it properly at the legislative level, remains urgent. At the same time, the problem of the quality of such execution comes to the fore, for the solution of which it is necessary to develop criteria for the effectiveness of the execution of court decisions, which will allow to assess the quality of the legal acts that are introduced and the work of the responsible entities. Both outlined problems definitely need further thorough scientific research.

In addition, according to the authors, it should be noted that the issues of the legal nature of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and the criteria for the effective implementation of its decisions remain interacting categories and, therefore, require thorough scientific study. At the same time, clarifying the legal force of the Court's legal positions is complicated by the lack of their legislative definition, by a certain difficulty in understanding the role and place of the body of constitutional jurisdiction in the system of state power. At the same time, the legal positions have a normative and mandatory character, reflected in the acts of the KSU. The need to ensure their immutability follows from the principles of legal certainty and stability of the Constitution. However, the possibility of revising some legal positions in connection with the change in the socio-political structure of the state is gaining relevance.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, implementation of decisions of the Constitutional Court of Ukraine, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, rule of law, rule of law, normative legal act, Constitution, legality.

Постановка питання. Ключовою проблемою в реалізації повноважень Конституційного Суду України є забезпечення виконання його рішень. Без вирішення цього питання неможливо гарантувати верховенство Конституції України, принципу поділу влади, а також існування судової гілки влади як окремого інституту. Недотримання рішень органу конституційної юрисдикції ставить під сумнів функціонування самої системи стримувань і противаг, підриває авторитет Основного Закону та конституційний лад у державі загалом.

У Висновку № 13 (2010) Консультативної ради суддів європейських держав наголошується, що ефективне виконання судових рішень, які набрали чинності, є наріжним каменем принципу верховенства права. Це необхідно для підтримки авторитету судової влади у очах суспільства. Незалежність суду та право на справедливий судовий розгляд втрачають сенс, якщо судові акти не виконуються (п. 7). У правовій державі громадські органи влади мають неухильно виконувати судові рішення оперативно з власної ініціативи. Сама ідея, що державний орган ігнорує судові рішення, підриває концепцію верховенства закону (п. 31). У цьому розумінні виконання рішень має відбуватися з дотриманням основних права і свободи людини (п. 8) [1].

Ці положення лежать в основі виконання рішень конституційних судів, спрямованих на забезпечення конституційної законності. В Україні механізм виконання рішень Конституційного Суду вже сформувався, однак є проблеми, пов'язані з тривалим невиконанням деяких його рішень. Тому актуальним залишається завдання подальшого вдосконалення цього механізму та його правового закріплення.

Аналіз наукових джерел. Як правовий феномен, позиції органу конституційної юрисдикції досліджували у своїх працях відомі вітчизняні та зарубіжні вчені: І. Домбровський, В. Кампо, М. Козюбра, В. Погорілко, М. Савенко, М. Савчин, А. Селіванов, Т. Слінько, А. Стрижак, В. Тацій, М. Тесленко, П. Ткачук, Ю. Тодика, В. Шаповал, С. Шевчук та багато інших. Однак, зважаючи на особливість статусу та роль Конституційного Суду України в системі органів державної влади та житті країни, більшість питань, а з ними і питання виконання рішень Суду, ще залишають поле для наукових досліджень. Саме тому, автори ставлять собі за мету розглянути окремі доктринальні підходи виконання рішень Конституційного Суду України крізь призму правових позицій КСУ.

Виклад матеріалу дослідження. Підвищення авторитету конституційних судів у світі спричинене сучасними тенденціями міжнародно-правової інтеграції у сферах, де діють міжнародні акти про права та основоположні свободи людини. Виконання рішень органів конституційної юрисдикції пов'язане з реальним захистом конституційного ладу та конституційності в правових державах, а також зміцненням їхньої стабільності. Виконання рішень конституційних судів сприяє забезпеченню верховенства основного закону держави, додержанню конституційних норм і принципів, що лежать в основі устрою правових держав, зміцненню їхнього конституційного ладу, стійкості та непохитності конституційних засад.

Механізм виконання рішень конституційних судів у його функціональному складнику охоплює дії з безпосереднього виконання судових рішень, а також із забезпечення їх належного виконання. Його організаційний аспект представлений органами, організаціями, відповідальними за здійснення вищезазначених дій, та формами їхньої діяльності у цій сфері. Конституційний Суд України, не маючи повноважень у сфері безпосереднього виконання ухвалених ним рішень під час відправлення конституційного судочинства, залучається в межах власної компетенції до роботи із забезпечення виконання таких рішень [2, с. 38].

Отже, насамперед відзначимо, механізм реалізації рішень органів конституційної юрисдикції складається з функціональної і організаційної складових. При цьому, його функціональна частина передбачає безпосереднє виконання судових рішень, а також заходи із забезпечення їх належного виконання. В свою чергу, організаційний блок представлений установами та організаціями, відповідальними за виконання зазначених дій, і формами їхньої діяльності в цій сфері. Конституційний Суд України, не володіючи повноваженнями для безпосереднього виконання винесених ним рішень у здійсненні конституційного судочинства, у межах власної компетенції долучається до роботи із забезпечення виконання таких рішень [3, с. 86].

В контексті тематики нашого дослідження, відзначимо, правовий механізм виконання будь-якого виду правових актів зумовлюється особливостями їхньої юридичної природи, передусім такою суттєвою її ознакою, як юридична сила, межі обов'язковості. Це стосується і рішень Конституційного Суду – відносно нового для української правової системи виду правових актів. Таким чином, без з'ясування їхньої юридичної природи вкрай важко обґрунтувати та сконструювати адекватний їй конкретний правовий механізм реалізації цих актів [4, с. 26].

Не можна не звернути уваги на те, що доктрина конституційного судочинства, що наразі лише формується в Україні, досить суперечливо відповідає на поставлені запитання. Безсумнівно, наша правова доктрина активніше, ніж раніше, долучилася до давно наявного у світовій юриспруденції спору про те, чи створює суд, насамперед конституційний, нове право, чи він його лише виявляє, проголошує або є лише правозастосовувачем. І чим далі розвивається практика конституційного судочинства в Україні, тим гострішими стають спори. Для науки це нормальне, навіть необхідне явище в процесі наукового пізнання, але для практики воно не завжди корисне. Вважаємо, що суттєві протиріччя в доктрині з названих питань – один із чинників, що дезорієнтують виконавців рішень Конституційного Суду, тим паче за відсутності прямого конституційно-законодавчого визначення юридичної природи цих актів [5, с. 69–72].

Конституційний Суд України має володіти певним інструментом, який би допомагав йому юридично оформити чи закріпити прийняті рішення, відтак, акти є таким засобом, що юридично оформлює результати розгляду Судом матеріальних, процесуальних чи організаційних питань.

Прийняттю певного рішення Конституційним Судом України передують формування його думок, що й ґрунтуються на певних позиціях, переважно правового характеру.

Відзначимо, чинне законодавство України не містить формулювання дефініції «правової позиції» Конституційного Суду України. Таким чином, переносячи проблему з'ясування суті цього терміну у площину наукових досліджень та аналізу. Однак, як підтверджує аналіз наукової літератури, немає також однозначності у розумінні поняття «правової позиції» і серед наукової доктрини конституційного права України.

Серед науковців існують різні підходи до визначення поняття «правові позиції» Конституційного Суду України. Одні вчені розглядають їх як систему правових аргументів, зразків прецедентного характеру, своєрідні нормативно-інтерпретаційні орієнтири. Інші надають більш розгорнуті визначення, розуміючи під правовими позиціями узагальнені уявлення органу конституційної юрисдикції щодо конкретних конституційно-правових проблем. Власне, згідно цього підходу, правові позиції КСУ - це правові висновки та уявлення суду, сформовані внаслідок інтерпретаційної діяльності щодо норм Конституції та з'ясування конституційного змісту положень законодавства. Вони вирішують питання правової чи ситуативної невизначеності у конкретних конституційно-правових ситуаціях і слугують правовим обґрунтуванням рішень КСУ.

Існує також думка, що правова позиція – це лише фрагмент мотивувальної частини остаточного рішення КСУ, пов'язаний з його резолютивною частиною. За цим визначенням, правові позиції фактично відображають своєрідну правотворчість КСУ, інтерпретуючи конституційні норми, покладені в основу резолютивної частини рішення. Це логічна операція, що передують висновку про конституційність чи неконституційність норми закону.

Окрім вчені вказують, що правові позиції Конституційного Суду України формуються під час розгляду конкретних справ у процесі конституційного судочинства – при офіційному тлумаченні положень Конституції, під час здійснення абстрактного та конкретного нормативного контролю тощо. Правові позиції є певним підсумком діяльності органу конституційної юрисдикції, результатом логіко-змістовної роботи, що відображає специфіку відповідної конституційно-правової проблеми. Дослідники приходять до висновку, що за своєю юридичною силою правові позиції КСУ можуть прирівнюватися до норм Основного Закону.

Іншими словами, науковці стверджують, що правові позиції Конституційного Суду формулюються під час розгляду ним конкретних судових справ, пов'язаних із тлумаченням Конституції, перевіркою законів та інших актів на предмет їх конституційності тощо. Вони є підсумком діяльності КСУ, результатом логічного осмислення та аналізу специфіки конституційно-правової проблематики, що розглядається. При цьому дослідники вважають, що за своєю юридичною природою правові позиції рівнозначні приписам самої Конституції України.

В той же час, на наш погляд, з такою точкою зору важко погодитись, зважаючи, перш за все, на установчий характер та природу норм Конституції, відміну їх від правових позицій органу конституційної юрисдикції, а також фактичну підпорядкованість органу нормам Основного Закону.

Як вказує професор Т. Слінько, правова позиція сама по собі є нормативно-доктринальним узагальненням, квінтесенцією рішення, ухваленого Конституційним Судом. Однак джерелом права виступає не правова позиція, а саме рішення Конституційного Суду, в якому ця правова позиція була сформульована та викладена (іншими словами, правова позиція є концентрованим відображенням нормативно-доктринального підґрунтя судового рішення органу конституційної юрисдикції. Проте не правова позиція, а безпосередньо акт Конституційного Суду є первинним джерелом права, оскільки саме в ньому правова позиція знаходить своє вираження та офіційне закріплення). Вчена розуміє правові позиції Конституційного Суду України як його правові уявлення (висновки) внаслідок тлумачення ним Конституції України та/або положень законів, інших нормативних актів у межах його компетенції, що мають загальний характер, усувають конституційно-правову невизначеність і є правовою підставою для прийняття остаточного рішення, викладеного у його акті [11, с. 6].

На думку В. Кампа правові позиції Конституційного Суду України – це обов'язкові для всіх суб'єктів права положення його актів (мотивувальної і резолютивної частини), що базуються на інтерпретації приписів Конституції і законів України та застосуванні норм і принципів Основного Закону держави до оспорюваних актів і положень законодавства [13, с. 116]. В той же час, П. Ткачук зазначає, що правові позиції Конституційного Суду України – це результат його інтерпретаційної діяльності у формі висновків, роз'яснень, правових положень, доктрин, в яких міститься тлумачення неясного змісту закону, правова оцінка або правове визначення, суть правових уяв-

лень і знань про вирішення конкретної ситуації, які є обов'язковими для всіх суб'єктів правовідносин [14, с. 21].

Наведені вище формулювання демонструють різноманітність підходів до розуміння поняття «правові позиції» Конституційного Суду України. Ця суперечливість і неоднозначність зумовлена передусім унікальною правовою природою Конституційного Суду, особливостями його статусу та місця в системі органів державної влади. Іншими словами, існування численних, часто протилежних тлумачень терміну «правові позиції» пояснюється самою специфікою Конституційного Суду України, винятковість його ролі серед вищих інституцій держави. Винятковість цього конституційного органу, відмінність його функцій від інших гілок влади призводять до плюралізму думок серед науковців щодо сутності та характеру правових позицій, які він формулює.

З даного випадку висловлювався В. Кампо, що фактично й не може існувати єдиного розуміння правових позицій Конституційного Суду України, оскільки з різних доктринальних поглядів одні й ті самі позиції можуть розглядатися як такі, що містять дещо відмінний зміст [13, с. 115].

Важливо розуміти сам процес формування тієї чи іншої правової позиції, яка зазвичай не виникає внаслідок волевиявлення законодавця чи народу через звичні законодавчі процедури нормотворення. Правові позиції висловлюються Конституційним Судом під час розгляду справ, провадження в яких було ініційовано згідно з встановленою процедурою за наявності чіткої практичної проблеми правозастосування, що потребує вирішення. Однак у підсумку Суд розглядає питання права загалом, а не лише вузьку справу, обмежену рамками конкретних осіб - учасників конституційного провадження. Отже, варто розуміти, що правові позиції не є результатом звичайного законотворчого процесу. Вони формулюються Конституційним Судом під час вирішення конкретних справ, ініційованих за визначеною процедурою, коли виникає потреба вирішити чітку проблему застосування права. Втім, у кінцевому підсумку Суд розглядає більш широке правове питання, не обмежуючись лише вузьким колом учасників розгляду справи. З даного приводу, варто погодитись із думкою висловленою П. Ткачуком про те, що «правові позиції Конституційного Суду України як правило виходячи з конкретних потреб суб'єкта подання, які виникли при застосуванні того чи іншого положення Конституції або законів України» [14, с. 10–21].

Неоднозначним є наділення правових позицій ознаками нормативності та прирівняння їх до актів. Як вказує С. Шевчук, правові позиції в актах судової влади, зокрема, в актах Конституційного Суду України, мають ознаки нормативності, але при цьому вони залишаються актами застосування права, а не нормативно-правовими актами [15].

Беручи за основу логічне обґрунтування, вказане вище, про необхідність врахування природи та місця актів Конституційного Суду України у процесі аналізу природи правових позицій, можна припустити про органічне поєднання питання віднесення актів Суду та правових позицій Суду до джерел права. Відтак, як стверджує В. Кравчук, правові позиції Конституційного Суду України мають властивості та ознаки, які можна охарактеризувати як такі, що можна вважати як самостійні джерела права та фактичну неможливість однозначного віднесення їх до будь-яких із відомих теорії права джерел права. Так, зокрема, правові позиції органу конституційної юстиції виражають державну волю (адже виникають як акт державного органу); вони мають офіційний та загальнообов'язковий характер; вони відіграють роль нормативної основи в правотворчості та слугують орієнтиром у правотворчості і правозастосуванні для більшості суб'єктів правовідносин; вони мають універсальний характер, тобто вони не є результатом вирішення і предметом застосування в конкретній справі, а й можуть бути використані в аналогічних чи схожих ситуаціях з метою обґрунтування позицій; правові позиції є відображенням правової визначеності, і мають формулюватись таким чином, щоб не допустити їх неоднозначного, спотвореного розуміння чи неналежного застосування; правові позиції мають сталий характер, тобто при вирішенні наступних справ Конституційний Суд України керується раніше висловленими правовими позиціями. А отже, робиться висновок про те, що правові позиції єдиного органу конституційної юрисдикції слід вважати самостійним джерелом права в українській правовій системі [16, с. 120-121].

Викладена вище позиція видається доволі переконливою, проте залишає, як на наш погляд, низку відкритих питань. Зокрема, залишається складним для з'ясування питання, яким чином правові позиції Конституційного Суду України мають співвідноситись, узгоджуватись з іншими джерелами права. Також неоднозначним є питання про можливість віднесення правових позицій Конституційного Суду до джерел права галузей права, відмінних від конституційного, наприклад, кримінального права.

Значення рішень та правових позицій Конституційного Суду України неможливо недооцінити. Серед важливих варто виділити такі, у яких висловлюється правова позиція Конституційного Суду України щодо гарантій конституційних прав і свобод, неможливості їх скасування, недопущення обмеження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, які, на наш погляд, мають доктринальне значення. Так, у Рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 Конституційний Суд України визначив, що:

- скасування конституційних прав і свобод - це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація;
- звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням;
- з погляду традиційного розуміння людської діяльності, визначальними у змісті поняття прав людини є умови і засоби, що становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку;
- обсяг прав людини - це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними.

При цьому Конституційний Суд України зазначив, що під час законодавчого визначення і практичної реалізації основного права його сутність, зміст в жодному разі не можуть бути порушені [17].

Нормативність рішень та правових позицій впливає із аналізу чинного законодавства та впливу, який здійснює Конституційний Суд та його діяльність на правовідносини. Правові позиції, сформульовані у прийнятому Конституційним Судом України акті, як правило, набувають властивостей самостійних новел. Водночас вони як складові його рішення самодостатні, тобто такі, що ухвалюються іменем України, є обов'язковими, остаточними та мають пряму дію. Після набуття чинності зазначеними актами, правові позиції не тільки не потребують підтвердження чи дублювання з боку органів державної влади, а й стають невід'ємною частиною законодавчого забезпечення діяльності механізму державної влади, що й відзначає В. Овчаренко [18, с. 69].

У цьому контексті особливого значення набуває питання послідовності та незмінності правових позицій Конституційного Суду України. Це впливає з того, що інтерпретаційна діяльність Суду та його повноваження щодо конституційного контролю мають ґрунтуватися виключно на положеннях Конституції України як базового нормативно-правового акту. Розвиток конституційних норм у правових позиціях КСУ не може виходити за межі закладених в Основному Законі правових принципів та постулатів, адже інакше це суперечитиме верховенству Конституції - її головній властивості. Забезпечення стабільності та правової визначеності правових позицій є вкрай важливим для утвердження принципу верховенства права, закріпленого в Конституції. Правові позиції Конституційного Суду мають будувати міцний «конституційний захисний мур», ґрунтуючись на сукупності правових знань та інтелектуальній, творчій діяльності суддів задля утвердження конституціоналізму.

З іншої сторони, багаторічна діяльність Конституційного Суду України, про що вказує І. Домбровський, як фундаментальний етап становлення інституту конституційної юрисдикції України охоплює найбільш проблемні з правової точки зору питання вирішення політичних та соціальних конфліктів у новітній історії України. Незважаючи на це, правові позиції Суду повинні бути послідовними та виваженими. У цьому аспекті актуальності набуває питання можливості перегляду попередніх правових позицій [20, с. 143].

Висновки. Україна вже напрацювала механізм виконання рішень Конституційного Суду. Проте ця система не є бездоганною, про що свідчить факт невиконання окремих судових рішень. Тому нагальним залишається питання продовження роботи з удосконалення існуючого механізму виконання рішень органу конституційної юрисдикції, закріплення його належним чином на законодавчому рівні. При цьому, на перший план виходить проблема якості такого виконання, для вирішення якої необхідно напрацювати критерії ефективності виконання судових рішень, що дозволять оцінити якість правових актів, які вводяться, та роботу відповідальних суб'єктів. Обидві окреслені проблеми безумовно потребують подальших ґрунтовних наукових досліджень.

Крім того, слід звернути увагу, питання юридичної природи правових позицій Конституційного Суду України та критеріїв ефективного виконання його рішень залишаються категоріями, що взаємодіють, а, отже, потребують ґрунтовного наукового опрацювання. В той же час, з'ясування юридичної сили правових позицій Суду ускладнюється відсутністю їх законодавчого визначення, певною складністю розуміння ролі та місця органу конституційної юрисдикції в системі держав-

ної влади. Водночас правові позиції мають нормативний обов'язковий характер, відображаючись в актах КСУ. Необхідність забезпечення їх незмінюваності впливає з принципів правової визначеності та стабільності Конституції. Втім, можливість перегляду деяких правових позицій у зв'язку зі зміною суспільно-політичного устрою держави набуває актуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/home>.
2. Белов Д.М., Белова М.В. Доказ в конституційному судочинстві: концептуальні засади. *Аналітично-порівняльне право*. № 6. 2022. С. 37–42.
3. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
4. Данко В.Й., Белов Д.М. Застосування рішень Конституційного суду в кримінальному судочинстві: окремі питання. *Матеріали міжнародного круглого столу «Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери» (м. Ужгород, 27 жовтня 2022 р.)*. С. 25–27.
5. Белов Д.М., Белова М.В. Доказування в конституційному судочинстві: питання методологічних засад. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 74(6). 2022. С. 69–72.
6. Лунь З.І. Правова охорона конституції. *Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 12.00.02 «Конституційне право»*. К., 2004. 21 с.
7. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., Т. 3, 2001. 792 с.
8. Тацій В.Я. Конституційне право України: *підручник*. К., Український центр правн. студій. 1999. 373 с.
9. Domagala M. Kontrol zgodności prawa z konstytucją w europejskich państwach socjalistycznych. *War–wa*, 1986. 187 p.
10. Переклад англomовної громадсько-політичної літератури: система державного управління США / Л.М. Черноватий, В.І. Карабан, О.В. Ребрій, І.П. Ліпко, І.П. Ярошук; за ред. Л.М. Черноватого та В.І. Карабана. Вінниця, 2006. 380 с.
11. Слінько Т.М. Правові позиції Конституційного Суду України з питань діяльності судів загальної юрисдикції. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 117. С. 3–13.
12. Кравчук О.В. Окремі аспекти поняття та сутності правових позицій Конституційного Суду України. *Держава і право*. 2011. № 52. С. 185–191.
13. Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 2. С. 112–122.
14. Ткачук П.М. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 2. С. 10–21.
15. Шевчук С. Нормативність актів судової влади: від правоположення до правової позиції. URL: <http://www.scourt.gov.ua>.
16. Кравчук О.В. Правові позиції Конституційного Суду України як джерело права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 4. С. 117–121.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 39. Ст. 2490. С. 95.
18. Овчаренко В. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, суть і можливості перегляду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 5. С. 62–71.
19. Мартинюк Р. Природа правових позицій органів спеціалізованого конституційного контролю: теоретико-правовий аспект. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 1. С. 76–86.
20. Домбровський І. Правові позиції Конституційного Суду України: окремі аспекти. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 140–146.